

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 91 (17039)

2005 чылдың
АВГУСТ 18,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ШЫБЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Тыва Республика Хүнүн, Наадымны демдегелер эрттиргени

МАЛЧЫННАРНЫ МАКТАП, ШАҢНААН

Тыва Республиканың малчыннары Республика Хүнүнүң болгаш Наадымның байырлалын күш-ажылчы чедишкиннерлиг уткаанын Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды В.И.Лавриненко Тываның малчыннарының 2005 чылдың бирги чартынының түңнелдерин үндүрген Кызыл хоорайның чоогунда Тос-Булакка болган малчыннар хуралына демдеглээн.

Эрткен кыжын малчыннарның ажил-ижинге биче эвес бергелер таварышса-даа, малдың баш санын камгалап алып, чаш төлүн менди дорукуруп алып дээш кызымак ажилдаанының түңнелдерин көргүзүлгелер эки болган. 2005 чылдың июль 1-ниң медээзи-биле алырга, республика ниитизи-биле чүс баш төрүүр хойдан болгаш өшкүдөн 77 баш чаш төлдү менди алган, тодаргайлаарга, 337 муң ажыг анай, хураганна камгалап

Бо чылын кончуг соок, берге кыш болган, ындыг-даа болза, малчыннарның шудургу, кызымак күш-ажылының түңнелдерин республика бо чылдың бирги чартында багай эвес көргүзүлгелерни чедип алганын ол демдеглээн. Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путин көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринче улуг кичээнгеи салып турарын ол чыылганнарга дыңнаткаш, Тывага малдың баш санын өстүрери чугула айтырыг болуп турар, ынчангаш өг-бүле бүрүзү маңаа идепкейлиг киржирин айыткан. Республика Хүнүнүң болгаш Наадымның байырлалы-биле малчыннарга байырны Дарга чедиргеш, оларның берге болгаш харысалгалыг ажил-ижинге чедишкиннерни күзүз.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х.Ооржак, Хойлуужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Б.К.Балчый-оол малчыннарга байыр чедирип чүве чугаалааш, оларга чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, өөрүшкүнү күзүз.

Мал ажылынга эң тергин көргүзүлгелерни 2005 чылдың бирги чартында чедип алган чемпионнарны хуралга адап, чарлаан. Республиканың саанчыларындан Би-Хем кожуунун "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң саанчызы Нурсат Белекмаа, бызаа ажаакчыларындан Каа-Хем кожуунун

"Каа-Хем" МУБ-туң бызаа ажаакчызы Елизавета Кулакова, сарлык кадарчыларындан Бай-Тайга кожуунун "Бай-Тал" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң сар-

лык кадарчызы Алексей Ады-оол, өшкү кадарчыларындан Улуг-Хем кожуунун "Эйлиг-Хем" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң өшкү кадарчызы Вячеслав Комбу оларга "2005 чылдың чемпион" ленталарын, өртектиг белектерни тывыскан.

2005 чылдың эң кол шаңналы — машинаның докумен-тилерин Өвүр кожуунун "Торгалыг" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгени хойжузу — Анатолий Биче-оолович Донгакка Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак байырлыг байдалга тывыскан.

Мал ажылынга эки көргүзүлгелерни чедип алган республиканың хей саныг мурнакчыларынга Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый ямызының хүндүлел бижиктерин, өртектиг белектерин хуралга тывыскан.

Малчынарга Улуг-Хем кожуунун бот-тывынгар артистери концертин көргүскен.

Бистиң корр.

алган. Бызааларны, кулуннарны эрткен чылдан хейнү дорукуруп алган. Амгы үеде Тываның малының баш саны 1 миллион 200 муң баш ажып турар. Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Эрзин кожууннар эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, көргүзүлгелерни экижиткенин сайып чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак малчыннарга байыр чедирип чүве чугаалаан.

Н.П.Шишинниң саналы-биле Тыва Республикага хөл шыдырааны сайзырадыр дээш, Наадым таварыштыр ону эрттирип эгелээн турган. Бо чылын ол чаңчыл апар чыдар маргылдааны шынарлыг кылдыр эрттирер дээш республикада Күш-культура болгаш спорт агентилели кожуун бүрүзүнче дыңнадыг бижиктерни баш бурунгаар чоруткулаан.

Шыдыраа фестивалы август 8-тен 13-ке чедир болган. Аңаа Барыын-Хемчиктен—8, Улуг-Хемден—5, Өвүрдөн—4, Би-Хемден—2, Бай-Тайгадан—4, Эрзинден—4, Чаа-Хөлден—2, Кызыл кожуундан—1, Таңдыдан—1, а Кызыл хоорайдан 22 шыдыраачылар чедип кээп, ойнааннар. Оларның ниити саны 60 кижиге. Чогуу агентилел 100 хире кижиге кээр боор деп бодап турган. Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Кунгуртуг кожууннары боттарының шыдыраачыларын чорутпаанындан ол бодал бүтпейн барган. Ол кожууннарда хөл шыдыраа оюнну массалыг хевирже кирбейн, ында углап-баштап турар

даргалар мындыг мөөрейлерге кижилерниң угааны сайзырап, кадыы экижип, узун назылаар дээрзин херекке албайн турары ол ирги бе?

Шыдыраа фестивалының 60 киржикчизиниң 12-зи шыдыраага кандидат мастерлер, 48 кижиге бирден куду чергениң шыдыраачылары. Оларга швейцар система-биле 11 салыгны салып, бир кижиге бир шак үени берип, бир хүн ийи, үш салыгны салып тургаш таваар ойнаарга эки болган.

Бирги салыгдан эгелеп Маадыр Дадаштай, Орлан Сарыглар, Долаан Салчак, Мөңгүн-оол Тюлюш эки ойнап эгелээннер. Он бирги салыг төнгөндө, бирги чер-

Шыдыраа фестивалы

ни 9 саныг Леонид Мохов алган. Аңаа Межпромбанктың төлээлери 1 муң долларны тывыскан. Ийги черни аныяк шыдыраачы Долаан Салчак алгаш, 5 муң рубль-биле шаңнаткан, үшкү черге төлептиг болган, республика чемпиону чораан Орлан Сарыгларга 2 муң 500 рубльди тывыскан. Дараа-зында 4-10-га чедир черлерни Олег Дамбиев, Оюн Чыртак-оол, Мөңгүн-оол Тюлюш, Маадыр Дадаштай, Балдаң Лев, Лева Куулар, Артыш Чүльдүм олар алгаш, кижиге бүрүзү 1 муң рубль шаңналдарга төлептиг болганнар.

Маргылдааны шыдыраалавышаан, Артыш Чүльдүм башкарып эрттирген. Салыглар тыварынга латин үжүктүг компьютерни ажылап, номчууру биске арай берге-даа болза, өөренип алдывыс. Шалпыкыны кончуг болду.

Шыдыраа маргылдаанын су-

дьялап эрттирер тускай докумен-тилик шыдыраачылар хей болза, эки-даа болгу дег. Бир кижиге чок апаарга, өскези ол маргылдааны башкарып эрттирип, чурумну туткай.

Хөл шыдыраа фестивалы доозулганда, республиканың шыдыраа федерациязының оралакчы даргазы Мерген Анай-оол: "Келир чылын Наадым таварыштыр мындыг шыдыраа фестивалын эрттирбес бис, а оң орунга республиканың бирги чери дээш маргылдаа эрттирер бис" — деп, чарлап чугаалады. Бо үеде хөл шыдырааны Тыва Республикага сайзырадыр сорулга салып турда, оң бир чаа хевире шыдыраа фестивалын казып кааптарга, кайыын боор. Харын-даа оң соонда рес-

публиканың чемпиунун тодардыр маргылдааны эрттиреринге эптиг болур ужуруг. Бир эвес чемпионну шилир маргылдаага акша-төгерик айтыры берге чүве болза, хоорайдан, кожууннардан деткиччилерни тып, чыл санында чоп ээлчег аайы-биле кожуун, хоорайлар эрттирип болбас деп.

Бо маргылдааның эгезинде республикада хөл шыдыраага бирги спорт мастери болган ТКУ-нун башкызы, физика-математика эртемнериниң кандидаты Борзенкога байыр чедиргени өөрүчүг. Ол чылдан чылче чааскаан шыдыраачылар-биле чагаалажыр маргылдаага киржип тургаш чедип алган.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

БУДДИЗМ
ӨӨРЕДИИНГЕ
ТУРАСКААТКАН

Чырыткылыг IX Богда-Кегээн Халха Джецун Дамба Ринпоче август 15-те Тывада чедип келген.

Кызыл хоорайның Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга Чырыткылыг IX Богда-Кегээн "Уванчын" Авалоки-тешвары Буддага тураскааткан езулалды август 18, 19 хүннеринде эрттирер. Езулалдың эгелээри 18 шакта, 3 шак дургузунда уламчылаар. Аңаа Геше Джампа Тинлей киржир. Чырыткылыг IX Богда-Кегээн башкы чүдүлгелиглерни хүлээп ап турар, август 18-те сарыг шажын каттыжыышкыннарының төлээлерин хүлээп алып.

Август 19-та, пятничада, Чырыткылыг IX Богда-Кегээн Будданың Ак Тарага тураскааткан езулалын эрттирер. Эгелээри 18 шакта.

Телеграмма

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ
Ш.Д.ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол
Дизижинович!

Күш-культуржунун хүнүнүң байырлалы-биле Силерге байырны чедиргеш, бистиң Улуг чуртувустун чечектелишкени дээш ажил-чорудулгаңарга чедишкиннерни күзедим.

Хүндүлел-биле,

Федералдыг агентилелдин удуртукчузу

В.Фетисов.

Москва хоорай.

(Наадымдан материалдарны 2, 4-5, 8-ки арыннардан
качып алган)

ТҮҢНЕЛИ ЧИГЗИНЧИГ БОЛГАН

Август 10-да ТР-нің Чазаа бодунуң ээлчеглиг хуралына, бо чылдың 7 айларында республиканың социал-экономика хөгжүлдөзүнүн түңнелин үндүргөн.

Чоокта чаа РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчысы А.А. Суриковтуң ажил-албан аайы-биле чорааны-биле холбаштыр, хурал чидиг байдалга эрткен болгаш республиканың Чазааның структурасында кол черни ээлеп турар. Экономика хөгжүлдө яамызының четлес ажилын демдеглээн. Бүрүн эргелиг төлээниң дузалакчызының демдеглэни-биле алырга, республиканың экономика хөгжүлдөзүнүн кол оруун дилеп тывар хүлээлгелиг яамы эрги езу-биле ажылдап турарын айтырган.

Июль айның түңнели-биле республиканың социал-экономика хөгжүлдөзүнүн түңнелдериниң дугайында Экономика хөгжүлдө яамызының кирип келген отчетун сайгарып чугаалажып турда, ол байдал бадыктатынган. Тодаргайлаарга, илеткел соонда дораан-на ийи сайыт — көдээ ажил-агый болгаш тудугнуң социал-экономика хөгжүлдөзүнүн баш бурунгаар чедип алган көргүзүлгелериниң дугайында Экономика хөгжүлдө яамызының илеткел-биле маргыжып эгелээнер. Оларның чугаазы-биле алырга, харылап турар адырларының дугайында медээлерниң дыка хөй көргүзүлгелерин бадырганы билдинген. Медээлерниң дүүшпейн турары, ону киририниң методиказын шын эвес шилип алганында база республикада байдалды отчетка кириер үезинде долузу-

биле өөренип көрбээни чигзинчиг болуп турарын сөс ап чүве чугаалаан кижилер демдеглээн. Шүгүмчүлелдиг саналдарны өөренип көргөш, хуралды башкарып эртирип турган Чазак Баштыңы көдээ ажил-агыйның болгаш тудугнуң чеди айларда ажилының түңнелин аңгы чугаалажырын шийтпирлээш, экономика хөгжүлдө сайыдынга материалдар чыып алырынга элээн көскү, таарымчалыг органы шилип алырын сүмелзэн.

Бир эвес тодаргайы-биле көөр болза, шүгүмчүлел чөптүг, Экономика хөгжүлдө яамызының кирип келген медээлери чүгле яамыларның экономистери ажылгаар эвес, чаа соңгуттурган муниципалитет баштыңарының, кожууннарның болгаш хоорайларның удуртукчуларының столному болур ужурлуг. Ынчалза-даа бир кижиниң чугаалап турары-биле алырга, «Түңнелдерде...» практика кырынга ажылгаар чүнү-даа тыппаан болуп турар. Бадыктаттынмаан саннарлыг статистиканың ажыы чок, экономикага боттуг үлүүн кирип турар, тодаргай кожуунуң азы суурнуң, арат ажил-агыйның көргүзүүн кириген болза эки турган. Ынчангаш Экономика хөгжүлдө яамызының кирип келген медээзи тодаргай эвес болганы-биле, ында практикага ажылгаар чүүлдер эвээш болган.

Дыка хөй удуртукчулар экономика хөгжүлдө чок болганы-биле,

республиканың экономика хөгжүлдө байдалын хандыр билип алыры негеттинип турар, чүгле медээлери-биле кызыгаарлаттынмай, бүдүрүлгө тодаргай чүнү кылганын көргүзөр ужурлуг турган. Бир эвес, сонуургаар дээр болза ооң түңнелин статистика албанының чыындызындан номчуп ал болбайн канчаар. Кожуун азы бүдүрүлгө чүнү бүдүргенин, орта саң-хөө болгаш кандыг чарыгдалдар үндүргенин тодаргайлап көргүзери чугула турган. Ынчалза-даа Экономика хөгжүлдө яамызының «Түңнелдеринде...» материалдар чыып алырының чурумун шын эвес шилип алганында болуп, чамдык чугула эгелерниң чок болуп турарында болган. Тодаргайлап чугаалаарга, эрге-чагырга органның болгаш удуртукчуларның экономика хөгжүлдө киржилгезиниң дугайында медээлер чок болуп турарында. Үндүрүлгө болгаш каайлы төлевирилдеринде өскерилгелерден хамаарылга чокка, тодаргай бүдүрүлгелерниң ажил-чорудулганының дугайында азы таарымчалыг байдалдарның талазы-биле тодаргай анализ чок болган. Чаа технологияның дугайында сөс безин чок болуп турар, ылангыя республикада чоокта чаа тыптып келген, чүс санныг харылзааның дугайында дээр ышкыш. Экономиканың «хөлегелиг» секторунда долгадап чоруп турар акшаның дугайында чүү-даа чок болган.

Экономика хөгжүлдө яамызының тускай эртемнигелери тодаргай экономиканы санап үндүрбээ болгаш хөгжүлдөзүнүн темпизин хайгаараарына өйлежип каан

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

ээлчег түңнелдери ындыг болбайн канчаар. Бо хире улуг ажилды кылырынга хөй үе болгаш ажил негеттинери билдингир. «Хөлегелиг» экономиканың тодаргай анализин Экономика хөгжүлдө яамызы бо берип турар медээлерде болгаш өске-даа отчеттарда кирибзэн.

Ынчаар көөргө-даа, бир эвес ажил-херектиң тодаргай ишти-биле сайгарып көөр болза, чеди айларның түңнели багай эвес болуп турар. Бир эвес тодаргайы-биле сактып көөр болзувусса, республика бюджетин ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы дыка үр тудуп келгеш хүлээп алганы-биле, экономиканың кол адырынга акша дыка озалдап келген болгаш дыка хөй бүдүрүлгелер анаа турар ужурга таварышкан. Ынчалза-даа үлетпүр бүдүрүлгелери турум ажылдаарын чедип алган. «Ойна» болгаш «Тыва» алдын тывыкчылары, хөмүр-дашчылар, энергетиктер база ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң көргүзүлгелери бедик деңгелде чоруп турар. Болбаазырадыр бүдүрүлгелер бердинген планындан бичии хожудап турар, ынчалза-даа эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, оларның ажилдап турары экижээн. Мында харын сезоннуң ажилдары-биле холбашкан чүүлдер турбайн канчаар, ылангыя эъттиң хүлээп алыр үези база элек болгай. Бюджетти озалдап хүлээп алганы тудуг комплекзинге багай салдарны чедирген-даа болза, агро-үлетпүр комплекзиниң чамдык бүдүрүлгелери планын онаалгаларын ажыр күүседип турар. Экономика хөгжүлдө яамызының баш бурунгаар берип турар медээзи-биле алырга, бо чылын карылгалыг бүдүрүлгелерниң саны эвээжээри билдинип турар болгаш оларның алган орулганының ниити хемчээли эрткен

чылдың деңгелинде 7 катап көвүдээр болгаш карылганың хемчээли 34 хууга кудулаар.

2004 чылга деңгээрге, ажил чоктарның ниити саны 13,7 хууга кызырылган. Ол эки көргүзүг болуп турар. Шынын чугаалаарга, чайгы сезоннуң ажилдар төне бээрге байдал өскерлип болуру билдингир. Дыка үр үеде ажил чок турар кижилерниң үлүү улуг болуп артпышаан. Ийи дугаарында, ажил чоктарның ниити санында 16 хардан 29 харга чедир аныктар 37 хуузу ээлеп турар.

Чурттакчы чоннуң амыдыралының деңгели болгаш орулгазының дугайында Экономика хөгжүлдө яамызының берген медээинде чеди борбак парлап каан статистика одуругларының көргүзүлгелери бар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, чурттакчы чоннуң кижии санына орулгазы 18,5 хууга өскөн. Боттуг орулга — 8 хууга өскөн. Ол ам-даа өзери билдингир. Айда ортумак ажил төлевири дыка дүргөн өзүп орат, эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 18,8 хууга өскөн. Амыдырап-чурттаарының деңгелиниң дугайында специалистер тайылбыр кылбаан, чоннуң амыдыралының байдалы экижип оорары-биле кызыгаарлап каан байдалдыг.

Хомуданчыг чүве чүл дээрге, кирип келген «Түңнелдерде...» күрүнениң статистика албанының отчетун катаптап турарында болган. Республиканың социал-экономика хөгжүлдөзүнүн түңнелдерин үндүрүлдө чүгле специалистерге билдингир кылдыр эвес, чурттакчы чонга билдингир кылдыр тодаргайы-биле көргүзөр ужурлуг турган. Чазак Баштыңы чүгле саннар, таблицалар-биле медээлерни долдурбайн, тодаргай экономика хөгжүлдөзүнүн үндүрүлдөзүнүн методиказын тургузарын сүмелзэн.

Публицистика килдизи.

ЧАДАГ ЧАРЫШ

Тура-сорук, тиелелгеже чүткүл халас барбаан

Херээжен улус аразына чемпиоон — Ая КУУЛАР.

«2005 чылдың эң эки өө» деп конкурстун түңнели төнүп турда, Наадым байырларының спортчу программаларында кирип турар 42 км 195 метр хемчээлдиг марафоннуң киржикчилериниң баштайгызы Тос-Булак дужунга маңнап олурда, фотокорреспондент Василий Балчий-оол-биле, ол кымыл дээрзин сонуургап, дүргөн барып четтивис. Ындыг улуг хемчээлдиг чарышка киржири дээрге оюнчук эвес-тир. Чүгүрүк аъттар чарыжының хемчээли безин оон

оранчок кыска болгай. Ол дээрге 180 дугаарлыг маңнакчы-дыр, өске киржикчилерден 1 км ажыг мурнай халып кел чоруур болду. Чурукка тырттырып алгаш, марафоннуң финижи Арат шөлүнге маңнап кирип кээрин манаар дээр чоруптувус.

2005 чылда Чедер—Кызыл аразынаг кросс-марафонга эр улус аразынаг тиелелгени, чемпион атты — Бай-Тайганың Бай-Тал суурдан 27 харлыг Дуюг Күнзүк чедип алган. Ооң дыштанып

алырын манап алгаш чугаалаштым. Дуюг бо чылын Ак-Довурак хоорайның башкы училищезиниң күш-культура салбырын дооскан. Ол эртип турар марафоннарга чылдың киржип келген болду. 2000 чылда чаа кроссовка садып алгаш маңнаарга, ийи өө бергенинден чер албаан, 2001 чылда ийи, 2003, 2004 чылдарда үш дугаарында халып кээп турган. Бо чылын ооң ынча чылдар ишинде кызымак белеткел, тура-сорук, тиелелгеже чүткүл халас барбааны өөрүнчүг.

Дуюг Күнзүк: «Мээң школага күш-культура башкызы Каң-оол Каң-оолович Салчак спорттун шупту хевиринге ойнаар кижии, мээң спортче хандыкшылымның, сонуургалымның эге таваан салган кижии ол. Ынчангаш аңаа өөрүп четтиргенимни илередирдир мен. Ак-Довурактын башкы училищезинде тренерим Игорь Сергеевич Булавога база улуубиле өөрүп четтиргенимни илередирдир мен. Ол меңээ узун хемчээлдиг чарышка канчаар халырының техниказын айтып берген башкым. Мооң мурунда шын эвес халып турган болдум, а бо удаада чангыс темпим чидирбедим. Бис Бай-Тайгадан киржикчилер чайны өттүр белеткендиси» — деп чугаалады. Дуюгнун халаан үези 2 шак 42 минута болган.

Марафоннуң эр улус аразына чемпиоону — Дуюг КҮНЗҮК.

Финиште турар улус херээжен улус аразындан кым-на бир дугаар халып кээр ирги деп улуг сонуургал-биле манап-ла тур бис. 3 шак 30 минута үе-биле Ая Куулар маңнап кирип келди. Ол эрткен чылын чемпион болган Ия Кууларның ийи эки. Ая Кызылдың 1 дугаар школазында күш-культура башкызы. Ол тренери Алексей Кашпик-оолович Оюн-биле апрель 1-ден эгелеп белеткенип эгелээнин, эрткен чылын марафонда анаа бодун шенеп киржип турганын чугаалады.

«Хүреш» стадионунга чемпион болган Дуюг Күнзүк биле Ая Кууларга Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак «Ока» автомашиналарны тывысты. Ийи дугаар болган Улуг-Хемден Хамар-оол Минчеш-оол, Кызылдан Херелмаа Кууларга Межпромбанкының төлээлери деткичлеп 500-500 доллары берген. Марафоннуң хоочуннары Бай-Тайгадан 60 харлыг Яков Сарыг-оолду, Мөңгүн-Тайгадан Анна Донгакты база 500-500 долларлар-биле шаңнаан. Оон ыңай байырлалдың тиелелчилерин шаңнап тура, Тывадан сенатор С.В. Пугачевтан хууда шаңналды — 10 муң долларны «Олимпийжи идегел» дээр Россияның спорт мастери, элээди оолдар аразынаг хостуг хүрешке Россияның болгаш Европаның чемпиону, Красноярск хоорайның студентизи Аяс Делгер-оолга тывысканы, аңаа дыка улуг деткимче, дараазында улуг чедишкиннер чедип алырынга улуг соруку кириер дээрзи чугаажок. Алдынай СААЯ.

Тываның дириг төөгүзү

Мээң авамның адазы — мээң кырган-ачам Монгуш Сайын-Хөө моол дылды болгаш эрги моол бижикти эки билер турган. 1930 чылдың чайынында кырган-ачам мени эрги моол бижикке өөредип эгелээн. Баштай элээн сонургап, кызып өөренип турдум. Улаштыр өөренип болза, эрги моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр шингээди алыр арга меңээ турган.

Амгы Чаа-Хөл кожунунуң Ак-Тургу сумузуңуң №8 арбанының даргазы турган мээң ачам, Монгуш Артаа, кожуун төвүнден чаа парлаан (тиваның латин-читкен баштайгы национал бижии-биле) “Шын” солуннуң элээн каш номерлерин эккелген. Солуннуң ынчаардагы харыы-салгалыг редактору — Маңнай-Байыр турган. Ол кижини сөөлүндө көргөн мен, аажок мөгөш-шырак, семис кижиде болду.

Чаа тыва бижиктиң бүгү үжүктөрүн, хол-биле бижирин солунга тодаргай парлаан. Бижикти солун дамчыштыр өөренип эгелээн мен, а эрги моол бижикти “чоор ону” дээш, октапкан мен. Ачам Артаа кожуун төвүнге чаа тыва бижикти өөренип алгаш, чанып келген. А мен дүне-даа, хүндүс-даа “Шын” солунну холдан салбас мен. Ынчангаш удаваанда номчуп, бижип турар апарган мен. Бо солунну дамчыштыр хөй муң номчукчулар, чагыкчылар тыва бижикти шак ынчаар өөренип алган.

А кажан орус алфавитче (үжүкче) латинчиртен бижикти шилчиткенде, амгы үжүк-бижии-висти база-ла “Шын” солунну дамчыштыр өөренип алган мен. Орус үжүккө үндезилеттинген тыва бижикти өөренири меңээ чиик болган. А орус үжүкте “Н”, “Ө”, “У” деп үжүктөргө чогуң солунга тайылбырлап каан.

Удаваанда, тодаргайлаарга, 1941 чылдың июнь 22-де, Тыва Арат Республиканың төөгүлүг Х Улуг Хуралы Шагдыр-Сүрүң аттыг клубка, тодаргайлаарга, чурт-шинчилел музейиниң амгы эрги бажыңыга ажыттыңан. А ол хүн Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. ТАР-ның бүгү арат чонунуң өмүнээзинден Улуг Хуралдың депутаттары, киржикчилери И.В. Сталинге чагаа бижээн болгаш фашистиг Германияга удур дайыны чарлаан. Тываның арат чону, аныяктары холга боо-чепсекти туткаш, гитлержи эжелекчилерге удур тулчуп киреринге беленип демги чагаага айыткан. И.В. Сталин дораан харыылаан: “Совет

улустуң тиелелгеи болза, акы-дунма тыва улустуң база тиелелгеи болур” деп, ССРЭ-ниң кол удуртукчузу бижээн.

ТАР-ның Х Улуг Хуралының кол материалдарын, И.В. Сталинге чагааны болгаш ооң харыызын “Шын” солунга дораан парлаан. 1941 чылдың июль 3-те, И.В. Сталинниң радио дамчыштыр чугааны, Октябрь революциязының 24 чыл оюнун дугайында 1941 чылдың ноябрь 6-да, ооң илеткелин “Шын” солунга база дораан парлаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларында байдалдың дугайында Совинформбюронун дыңнадыгларын, Дээди Кол Командылакчының дужаалдарын солунга дүргени-биле үргүлчү парлап келген. Дайын чылдарында солунга шыырак эртем-билигиг журналистерниң ажылдап турганын, ооң ынчаарда үнүп турган бүгү номерлери бадыткап турар.

Маадурлык Кызыл Шеригге, совет улуска дузалаар талазы-биле “Шын” солун чүгле агитатор эвес, харын коллективтиг пропагандистиг болгаш организацкының ролун алдарлы-биле күүседип келген. А кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң болгаш Россияның составына эки тура-

«Шын» солуннуң 80 чылынга

биле 1944 чылдың октябрьда каттыжып киргенде, “Шын” солун чаа амыдырал дээш чоннуң ортузунга база улуг ажылды кылган. Ынчангаш бо солун болза, Тываның дириг төөгүзү болуп турар.

Мен бодум 1955 чылдың майда “Шын” солун редакциязынга ажылдап кирдим, профессионал журналист болганымның эгези ол. Оон бээр ам 50 ажыг чыл эрткен. Ынчаарда солуннуң кол редактору — Донгак Бегзи турган. Ол дээрге, чогаалчы болгаш боду дыка шыырак журналист. Кажан улуг материал бижип каарымга, чанынга олуртуп алгаш, номчуп, редакторлааш, частырыгларны тайылбырлап, мени өөредип турду.

Ынчаарда редакцияга ажылдап турган, Байкара Хөвөңмей, Күжүгет Сарыг, Сергей Кызылоол, Степан Феоктистов, Донгак Аракчаа, Оюн Самбы-оол, Монгуш Люндуп, Алексей Алдын-Херел суглар боттарының байлак дуржулгазын меңээ дамчыдып, мени өөредип каанын кажан-даа утпайн, сактып чоруур кижиде мен. Мээң адааным бо журналистер эвес болза, парлаганың нарын аргазына дүрген өөренип алыры меңээ берге турган. Оларның кижиде бүрүзүңе сагыш-сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеними

бо төөгүлүг солуннуң 80 чылының бүдүүзүндө демдеглээр бодаан мен.

Амыдырал чаңгыс черге кажан-даа турбас. Ол өскерлип турар. Рынок харылзааларына ам-даа ижикпейн, эвээш эвес кижилер бергедеп турар амгы үеде солуннуң чогаадыкчы коллективи, кол редактор — Артур Хертектиң удуртулгазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын, шиитпирлерин, айтышкынарны амыдыралга боттандырар, чонга дүрген чедирер дээш шудургу ажылдап, хоочун салгалдык чагай чаңчылдарын төлепти-биле уламчылап турарын демдеглээри өөрүнчүг-дүр.

Редакцияда колдуунда аныяк, ынчалзажок шыырак эртем-билигиг, ак сеткилдиг ажылдакчыларның сырый каттышкан коллективи амгы бо нарын үеде ажылдап турар. Кымнарыл ол дээрге, кол редакторнуң оралакчызы — Вера Куулар, Сергей Хертек, Светлана Балчыр, Алдын-кыс Монгуш, Василий Балчий-оол, Людмила Далаа, эң хоочун журналист — Таан-оол Хертек болгаш оон-даа өскелер-дир. Оларның чымыштыг болгаш буянныг ажыл-ижинге чогаадыкчы чедишкенин күзээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА,
күш-ажылдың хоочуну.

Пенсия реформады буураашкына таварышпас

Кырааны дээш бөгүн күш-ажыл пенсиязын ап турар салгал, бистиң ниитилелдин эң-не хүндүткелдиг хамаатылары. Олар бежен, алдан чылдарда чуртту дайын бузундуларындан арыглап, көдүрген кижилер-дир. Ынчан маадырларны демдегеп, байырлаар үе-даа, күш-даа турбаан. Тиелелгениң 20 чыл болган байырлалында аңаа тураскааткан медальдар-биле дайын маадырларын бир дугаар шаңнаан. Совет Эвилелиниң Маадырларын, дайын киржикчилерин шаңнап, мактап, хүндүткел-биле бүргээн.

Улуг салгал — дайынга киржип, күш-ажыл тылынга могаг-шылаг чок дүн-хүн дивейн ажылдап, дайын соонда чылдарда чуртка улус ажыл-агыйын катап тургузарына маадырлык чоруун көргүскеннер. “Алдын сылдыс”-биле шаңнатпаан-даа болза, оларның шуптузу маадырлар. Чуртту канчаар көдүрүп каан-дыр! Ооң камгалалы, чепселгели дээш, кайы хире хөй чүве кылдынганын шериг талазы-биле тускай эртемниг генерал болгаш кончуг эки билер мен.

Бистиң улуг салгалымыз — ол дээрге билиглерин, чурттуң төөгүзүңүң эгээртинмес эртинези, шыгжамыры-дыр, аныяктарның патриоттуг кижизидилгезинге ол кончуг херек. Ынчангаш пенсионерлерни экти бедик, омак-сергек, кадык болурунче кыйгырдым, чүге дээрге чуртунга херек-тир силер. Боттарыңар үргүлчү ужуражып, чер болганда — школага, институтка аныяктар-биле база ужуражып турарыңарны диледим.

Август 1-де пенсияның улгатканына хамаарыштыр чамдык массалыг парлалыг чепсектери бо удаада пенсияга немелде ооң мурнундаазындан элээн улуг хемчээлдиг деп бижип турар.

— Шынап-ла, августуң индексациязы пенсионерлерниң бөлүк бүрүзүңге, харын-даа чаа пенсия-же үнер деп турар хамаатыларга безин таварышканы-биле ылгалдыг. Пенсия хемчээлин өстүрген дугайында, аңаа хамаарыштыр Чазак үш документиңи хүлээп алган. Мону тайылбырлаарыңа, маңаа хөй саннарны ажыглаар апар-дыр.

Күш-ажыл пенсиязының баазалыг-даа, камгалалдыг-даа кезин 6 хууга өзөр. Ол ышкаш күш-ажыл пенсиязының камгалалдыг кезинге 4,8 хуу немелдени ки-

рерин доктааткан, ынчангаш пенсияның камгалалдыг кезин 11,1 хууга улгаткан.

Чүгле күш-ажыл пенсиязы өскөн эвес, чингелделерни акша-биле солурунче шилчидип турда, өртектер-биле (инфляция) катый чингелделер төлевири база өзөр деп азап турган. “Россия Федерациязында күрүне пенсиязының хандырылганы дугайында” №166 Федералдыг хоойлуну база №122 Федералдыг хоойлуну езугаар чингелделиг пенсионерлерниң ай санында алыр акша төлевири база 6 хууга өзөр, ол дээрге — Ада-чурттуң дайынының инвалидтеринге — 57 рубль, ооң иштинде II-ги бөлүктүң — 33, бирги бөлүктүң инвалидинге — 21 рубль немешкен.

Ол ышкаш күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезинден хамааржыр бүгү-ле төлевирилер база 6 хууга өскөн. Чижээ, немелде материалдыг хандырылганың хемчээли ортумаа-биле 2002 чылдың март 4-те үнген №21 “Россия Федерациязының мурнунга эң-не шылгарангай маадырлык бараан болганы дээш Россия Федерациязының хамаатыларына немелде материалдыг хандырылганы дугайында” Федералдыг хоойлуну езугаар ол төлевириге 181 рубль немешкен, ниити түңү — 3204 рубль болур.

2005 чылдың август 1-ден эгелеп күш-ажыл пенсиязының баазалыг база камгалалдыг кезин өстүргенин база камгалалдыг кезинге немелде өзүлдени киргенин барымдаалааш, ажылдап турар пенсионерлерниң күш-ажыл пенсиязына 208 рубль немежир, ооң ниити түңү — 2570 рубль болур. Кырааны дээш пенсия ортумаа-биле 224 рубль өзөр, өстүргениниң соонда, ооң түңү

2764 рубль болур. Ооң-биле катый Кыдыкы Сонгу чүктүң азы аңаа деңнээн районнарда чурттап чоруур хамаатыларының күш-ажыл пенсиязына немелде 294 рубль болур, азы ооң ниити түңү — 3588 рубль чедер.

Ада-чурттуң дайынына мөчээрнерниң кадайларының пенсиязы 300 рубльге өзөр, азы ол 4698 рубль болур. Дайынга алган балыглаашкынының чылдагааны-биле инвалид апарганнарның, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң ап турары ийи пенсиялары ортумаа-биле 431 база 423 рубльге тус-тузунда өзөр, ынчангаш ийи пенсия ап турар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң пенсиязы 2004 чылдың төңчүзү-биле деңнээрге, 4151 рубль улгадыр, азы 2005 чылдың август 1-ден эгелеп, 8698 рубль түңүг пенсияны ниитизи-биле алыр.

Моон алгаш көөрге, пенсия өзүлдези, шынап-ла, кажангызындан-даа улуг болган. Ооң түңнелинде, Россияның 38,2 млн. пенсионерлериниң материалдыг хандырылганының деңнели бедир. Бо доктаалды амыдыралга боттандырыңарга чыл төңчүзүңге чедир 42,20 млрд. рубль чарыгдатынар.

Чуртка пенсия реформады буураашкына таварышпас, ону маңайн-даа турар бис. Пенсия фондузунуң баштаар чериниң ажылында, ооң акша-хөреңгизи чедишпейн баар (дефицит) таварылгалар, чедир шиитпирлеттин-мээң айтырыглар бар, ону болдурбас дээш ажылдаар бис.

Улуг назылыг салгалдың амыдыралын экижидериниң угла-нышкынарнының сорулгаларының дугайында Россия Федерациязының Президентизи тодазы-биле чугаалаан, ону кым-даа солуваан. 2008 чылга чедир пенсияны ийи катап улгаттырар деп, Президент В.В. Путинниң салган сорулгазын күүседир ужурул бис.

Геннадий БАТАНОВ,
Россияның Пенсия фондузунда баштаар чериниң даргазы.

Хемчеглер алдынып турар

Новосибирск областа база Алтай крайда А(Н5Н1) деп грипптиң тарап турары-биле азырал болгаш черлик куштарның (дагаа) өлүп хорап эгелээнинге холбаштыр Херглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чагай чоруунуң хайгааралың чорудар федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелелиниң удуртукчузу күрүнеңиң кол санитар эмчизи Л.М.Ооржак 2005 чылдың август 4-те № 3 “А(Н5Н1) грипптиң вирустуг халдавырының тараарын баш удур болдурбазының хемчеглери” деп доктаалды үндүрген.

Ук халдавырга удур тодаргай ап чорудар хемчеглерниң хоолгаларын ТР-ниң Кадык камгалал яамызынче, ТР-ниң Аш-чем болгаш Көдээ ажыл-агый яамыларынче, Тыва Республикага фитосанитарлык хайгаарал болгаш ветеринарлык албанының Федералдыг эргелелинче, ТР-де фитосанитарлык хайгаарал болгаш ветеринар албанынче чоруткулаан.

2005 чылдың август 4-ке чедир куш эдин аш-чемге ажыглаанындан хораннанган чорук демдегелеттинмээн. Ол-ла хүн Кызыл хоорайда “Азас” садыын хынаан. 510 рубль өртектег 4 кг куш эди чугула медээлер быжыглаан этикетказы чок болганындан ону саарылгадан ужулган. Садыгның товароветинге хамаарыштыр административтиг чорук хажыткан дугайында протоколду тургускан.

Август 5-те Кызыл хоорайга 5 садыгны хынап, 3856 кг куш эдиниң, ооң продуктуларының, чартык фабрикаларның шынарын шинчилеп хынаан. “Гаруда” ААН садыг-саарылга төвүндө

№ 29 садыг топказындан (ээзи Р.К. Сабельникова), “Кайрос” садыындан, № 11 а складтан 74,5 кг куш эдин сертификат, ветеринария херечилелдер, бараан дугайында дыңнадыг медээлерлиг маркировтуг этикетка чогуңдан саарылгадан ужулган.

“Кызылдың куш фабриказы” КУБ-ту хынаанының түңнелинде билдингени болза: долу эде де-ришингенин хараазы-биле бүдүрүлгө ажылы турупкан. Бар 1000 баш куш август 12-ге чедир эт кылдыр хуулдунуп, ажылчыннарга ажыл төлевириңге үлеттинер болган. Ажыл-агыйгы эвес чоруктуң хайы-биле куштарның өлүп турганы илерээн. Административтиг чорук хажыдышкынының дугайында 3 протокол тургустунган.

Анна КЕНИН-ЛОПСАН,
Херглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чагай чоруунуң хайгааралың чорудар федералдыг албанының ТР-де девискээр эргелелиниң контроль хыналда салбырының начальниги.

Кыйгырыгны деткип тур мен

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың республиканың чурттакчы чонунга Кыйгыры август 6-да “Шын” солунга парлаттыганын сагыш-сеткилимниң ханызындан деткип тур мен.

Чолаачыларның харысалгазын бедидери, шынап-ла, чугула айтырыг. Машиназында ап чоруур пассажирлери дээш олар харысалганы чүктээр ужурул. Бодум хуумда кожууннар аразында ыңай-бээр кижилер аргыштырып турар чолаачыларны мактаар мен. Олар акшаны шыңчы ажылдап ап, кижилерниң чорук-херээн хүндүткел-биле бүдүржүп берип чоруурлар.

Куда-дой болгаш өске-даа байырлалдар черле болур, а чолаачы, сен, бодуңуң ынак, чок кижилериниң амыр-дыжы, амытыны дээш долу харысалгалыг

сен. Чорук-херек кылып чорааш, грамм-даа арага амзавазыңа, бодуңуң буянныг хүлээлгениң кончуг шыңчы күүсеткениң ол болур.

ТР-ниң бирги удуртукчузунуң үндүрген бо Кыйгырыниң чурттакчы чон ортузунга боттандырырын чер-черлерге чедип алыры чугула деп угаап турар мен. Мындыг янызылыг ажылды бүгү негелделери-биле чоруда берзе, озал-ондактыг, чидирилгил таварылгалар болбас дээрзинге бүзүрээр мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы.

Кымның өө онза чараш болганыл?

Наадымның эң-не онзагай кезээ – кидис өглер көрүлдезинге киржир дээш келген республиканың кожууннарындан аалчылар аккыр чараш өглерин Тос-Булакка тиккилепкен.

Көдээ ажил-агый сайыды В.И. Лавриненкоңуң Барыын-Хемчик кожуундан эң эки өгнүң херэежен ээзинге белекти тыпсып турары.

Конкурстун тиилекчизи-биле Барыын-Хемчик кожуунуң чагырыкчызы А.М. Маркс-оолдуң тукту бадырып турары.

Байырлал хүннериниң мурнунда хонуктарда агаар-бойдус хенертен шала соой-даа берген болза, август 13-тен эгелеп, Тос-Булакка өглер хоорайжыгажын кызылчылар ийи хүн дургузунда сонургап келгеннер. Тыва көшкүн чоннуң шаг-шаандан бээр көжүп-дүжерде эптии кончуг кидис өөн сонургааннар аразында даштыкы хамаатылар безин элээн хөй болду.

Хөй тиккен өглер аразында кандыг өг чок дээр. Оларның ээлери даштын хойларын дөгерип, паштанган, өөн каастаан чай-ла чок турлар.

Бай-Тайга кожуунуң өөнге киреривиске чаражы кончуг, өгнүң иштики, даштыкы дерилгезин конкурстун негелдезинге дүгжүп турар кылдыр дерээн, кайгамчык болду. Өгнүң иштики шывыын, улуннарын болгаш өске-даа дериг-херекселдерин ногаан өңбиле таарыштыр каастап кааны онза. Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарының өглери база өскелерининден чыда кагбас. Тожу кожуунуң тос чадырынче кирдинмес-даа, улуг-бичии ону сонургаан чон үзүктелбес болду. Черле ынчаш кайызын кандыг дээрли аан, кайы-ла өг бирги черге төлептиг болур ирги деп даап бодап турдуvus.

Көдээ ажил-агый ажилдакчыларындан тургустунган комиссияның ийи хүн ажилдаанының соонда, август 14-те 10 шакта «2005 чылдың эң эки өө» деп конкурстун тиилекчилерин илереткен.

Тускай шаңналды, «Ямаха» деп көжүп чоруур электростанцияны Тожунуң «Өдүген» аттыг күрүне бүдүрүлгезинге тывысты. Үшкү черге Каа-Хем кожуунуң Бүрөн-Хем совхозундан Марита Олеговна Хертек төлептиг болуп, 30 муң рубль-биле шаңнаткан. Эрткен чылгы Наадымның эң эки өөнүн тиилекчилери Мөңгүн-Тайга кожуунуң төлээлери бо чылын база-ла шаңналдыг черни ап, Мөген-Бүрениң кадарчызы Светлана Эне-Бижиевна Салчак ийи дугаар черге төлептиг болуп, 50 муң рубль шаңналды алды. «2005 чылдың эң эки өө» конкурстун тиилекчизи — Барыын-Хемчиктен Сергей Көгелович Саая. Ол «УАЗ» маркалыг чүък сөөртүр машина-биле шаңнатты. Малчын кижиге дыка-ла ажыктыг эт, көжүп-дүжерде, бүдүрүп алган продукциязын-даа садып-саарып алырда эптии кончуг.

Сааяларның өг-бүлөзи 7 уруглуг. Конкурстун комиссиязы бирги черни бо өг-бүлеге чүге тывысканыл дээрге, олар Наадым байырлалынга кириштирер дээш тускай өг каастап, белеткевээн-даа, а боттарының чурттап олулар өөн эккелгени. Олар өгнүң ыяжындан эгелээш, иштики дериг-херекселдин боттары кылган. Өгнүң ээлериң олурар талазында калбак

«Сүй-Белек» КУБ-туң өө.

тыва орунну чазап кылган, оон кырында кудустарны хой дүгүнден кылгаш, сырып, кыдыглап каастаан. Үлгүүргеде тыва кижиниң хереглээр-ле ужурлуг бүгү сава-саңгазы бар. Малдың бышкаандан хоюглап кылганы алгы хаптарда кургаг ааржы, далган, тарааны долдур уруп каан. Черле ынчаш өг иштиниң бүгү дериг-херекселдери долузу-биле четчелеттинген чорду. Ажы-төлүнүң боттарының холдары-биле каастап кылып кааны безин чүүлдер бар. Моон мурнунда чылдарда мөөрейлерде өглерни долдур-ла бо үениң соодукчу, хеп чуур машина, телевизор дээш, эт-

херекселдерин делгеп салып ап турган болгай. Шаандан тура-ла көшкүн амыдыралдыг тыва чоннун, кадарчыларның чайлаг, күзег солуп көжеринге ындыг эт-херексели арай-ла таарышпас дээрзи билдингир. Бо чылгы конкурстун негелдези езугаар өглерде амгы үениң хөй эт-херекселдерин дери-вээни эки чорду.

ЧУРУКТАРДА: Тос-Булакка өглер хоорайжыгажы; «2005 чылдың эң эки өө» конкурстун тиилекчизи — Сергей Көгелович Сааяның өөнүң даштыкы хевирин, аптаралары;

Аът чарыжы

Август 13-те Кызыл хоорайдан Эрзин баар орукта 9 км черге, чылдың-на аъттар чарыштырар ипподромда тип каан каас-коя кидис өглер, кижги, машина-балгат, эрги турум сөс каттыжышкыны-биле илередирге, «кижи бажы – кизирт, аът бажы – козурт» болган. Сактырга, эрте-бурунгу Чиңгис-Хаанның турлаа-ла.

Чыгылып келген хөй кижилерни чемгерери-биле, хөй дөгери, эът, куткан хан дүлүп, шашлык кылып саткан саарлыкчыларның, өске-даа мал-маганы кижилерниң хөйү аажок. Каас-коя өглерниң иштин-

Эрик чурттуг Серен-Шимит Калданның кула ады, дөрткү черни Таңды кожуунун Кочетовтан Олег Оюнун доруг ады, бешки черни Чеди-Хөл кожуундан Мерген Доңгактын, алдыгы черни база-ла эртип келген аъттың ээзи – Би-Хемде Алберт Дондуптун өске доруг ады, чедиги черни Кызыл кожуунда Кур-Чер суур чурттуг Шолбан Очурнун, сески черни Кызыл кожуунун Шамбалыгдан Шораан Монгуштун калдар-доруг ады тус-тус ээлээн.

Дараазында улуг аъттарның 25 километрге чарыжы болган. Аңаа аъттар чоруп орда-ла, мөге Аяс Монгуштун ады эртип чоруп орап деп меге медээ судьяларга рация дамчыштыр келген. Ук дыңнадыгны чарлакчы Ондар Мурзунаевич ол-ла хевээр хөй көрүкчүлөргө микрофон дамчыштыр дыңнаткан. Херек кырында бир дугаарында кымга-даа четтирбейн келген калчан-кара аът – Кызыл хоорайда Мерген Дугар-оолович Монгуштун ады болган. Чүгүрүк аъттың ээзи ол дугайын чарлакчыга болгаш кол судьяларга дыңнаткан. Элдеп чүве, чарлакчы ол чазыг медээни ол-ла доран эде чарлавады. Оң эртенінде “Хүреш” стадионунга хүреш көрүп олурумда, чамдык кижилер мөге Аястың ады эртен деп соора билбешаан, хевээр болду. Мөге Аястың ады эвес, Кызыл чурттуг Мерген Дугар-оолович Монгуштун калчан-кара ады эртен дээрзин ыяк билип алыры чугула. Мерген Дугар-оолович аңаа аталдарны, өртектиг шаңнал “Ока” машинаны эккелген эргелиг чүгүрүк Калчан-Каразының бажынга ак, көк, кызыл кадактарны баглапты. Ону эрттир мунган мунукчу Чиңгис Бумба деп оол. Ийи дугаар черни Би-Хемниң Сесерлигден Айыы Суградтын бора ады, үшкү черни Улуг-Хемниң Торгалыгдан Орлан Санчының калчан-хоор ады, дөрткү черни Өвүрнун Дус-Дагдан мөге Чимит Кууларның калчан-шилги ады, бешки черни Улуг-Хемниң Арыскан чурттуг Допчур-

оол Дөнениң бора ады, алдыгы черни Чеди-Хөлдүн Ак-Талдан Вячеслав Маскырның кара ады, чедиги черни Эрзинниң Бай-Дагдан Алим Холуунун кара ады, сески черни база-ла Эрзинниң Бай-Даг суурдан Мерген Хайынның сарыг ады тус-тус ээлээн.

Аныяк челер аъттардан 10 километрге бирги черни

ты эртекеш, бирги черни алган. Черле ынчаар эртер аът деп, судьялар безин билер болду. Ийиги черни Кур-Чер суурдан Ай-Херел Түлүштүн бора ады, үшкү черни Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраадан Сергей Доңгактын Чыраа-Кара деп ады тус-тус ээлээн. 15 километрге салган улуг челер аъттардан Улуг-Хемден

нунда чорааннары кандыг-даа команда чокка халдып үнүпкен. Соонда мөөң аъттар соонга чорааннары бир көөрге, мурнунда аъттар 1-2 километр ырай берген чаржып бар чыткан. Аайын тыппайн чоруй, соонда-лары ам кээп халдып үнген. Ындыг корум-чурум чок, шынчы эвес чарыш ырак кожууннардан чүгүрүк аъттарын машиналарга чүдүрүп алгаш, хөй чарыгдал үндүрүп, хилинчектенип чорааш, эккелген ээлерге солун эвес, хомуданчыг, сеткил-хөөн каранчыг бооп турар. Чүгүрүк аътты соодарынга безин хөй үе, күш херек болгай. Шак ынчаар кызып-кызып, чарышка киржи чедип кээрге, республиканың аът федерациязының ажилдакчыларының чарышты чыл чылы-биле орта эртирип албазы таан чөгөнчиг бооп турар. Сагыш салыр чүүлү, кылыр ажылы-ла ол улус канчап ындыг байдалды эдип шыдавас чүве.

Аъттарны канчаар чарыштырар киноларда безин көргүзүп турар болгай. Даштыкы сайзыраңгай чурттарда аът чарыштырар ипподромнарда чүгүрүк аът бүрүзү турар хана-карак кажаалыг, ол хана-карак кажааларның эжиктери хары угда ажыттына бээрге, аъттар деп деңге чаржып үнер. Биске ээн ховуга 100-200 хана-карак кажаалар тудары болдунмас-ла ыйнаан харын. Оода аргамчы дурту хире черлерге 4-5 хире чоон чагылар кадааш, ол чагыларның артынга кижилер (чарышкан аъттар оларны базып кааптас кылдыр) тургускаш, оларга херген аргамчылар уштарын тутсуп каар. Чарыш эгелээн деп команда чокка, ол херген аргамчылар аъттарны эртирбес ужурлуг. Херген аргамчылар ындынга хамык аъттар чаржырынга белен алаарга, “Че-ве!” – деп команда үнерге, чагылар артында турганнар уштарын тудуп алган турган аргамчыларын хары угда черже октаптар. Оон-на аъттар чаржып үнер. Черде чыдар аргамчылар аъттар буттарынга орашпас болур. Чүгле ынчан аъттар деңге үнер, чүгүрүк аът шыны-биле илереттинер. Бо дээрге аът чарыжын шын чорударының бир хевиридир. Оон-даа өске эки, чийк аргаларны тып ап болур. Команда чок маңап үнген аъттарны ыяп док-

таадыр, ыяп деңге үндүрер. Ол болдунмаза, ынчаар үнген аъттарны чарыштан уштур, чарыш түңнелинче киирбес болза эки.

Аъттарны аай-баш чок салырга, сөөлүндө үнген кончуг аъттар мурнай команда чокка халдып үнген аъттарны айыптыгнан хемчээлге эртип четтикпейн баар. Бо чарышка сөөлүндө үнген аъттардан бир аът 7 дугаарында, бир аът 9 дугаарында, бир аът 11 дугаарында халып келген. Бир эвес деңге үнген болза, ол аъттар база эки түңнелге чедер турган-дыр. Оон ырай улуг аъттарны 25 километрге салганы эмин эртир кыска ышкаш. Аът хаманчок херээжен спортчулар (кижилер) безин чада чарышка 40 километрге чаржып турда, улуг аъттарны 25 километрге салыры каттырынчыг бооп турар. Ол дугайын дыка хөй көрүкчүлөр чугаалап турду. Ыя ол хире кыска хемчээлге кончуг чүгүрүк аъттарның маңы безин үнемес болдур ийин. Улуг чүгүрүк аъттарны, кижилерни ышкаш, 40 километрге чарыштырар болза эки. Ынчан аъттарның езулуг маңы үнүп, эң чүгүрүк аът эртип кээр.

Ынчангаш бо чылын аът чарыжы организас чок эртен. Көрүкчүлөр-даа, чүгүрүк аъттар ээлери-даа бо хоочу аарыг болган корум-чурум, организас чок аът чарыштарының дугайын чугаалап, хомудап, солун-сеткүлдөргө бижиле-ле турар, ол хирезинде республиканың аът федерациязы ол организас чок аът салышкынын уламчылап-ла турары элдептиг. Чок болза мындыг чийк арга база бар. Аът салып үндүрер черге хөй чийк машиналар чедер бээр-дир. Олардан 20-30 хире машинаны аът салып үндүрер чер дургаар дуй тургузуптар. Чыскаай дуй тургузуп каан машиналар ындынга хамык чарыш аъттары үнеринге белен апаарга, “хамык машина орукту ажыдып үнүп, сөөлгү машинаның чайлай бээрин манал алгаш, ыяп-ла “Че-ве!” – деп команда езугаар үнер” – деп аът мунукчуларын сагындырып алгаш, машиналарны чайлаткаш, оон шуптузун деңге салып үндүрүп болур.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуркутары.

Альберт Дондуп доруг аът-биле.

де-даа деспилерде ужатөш, өске-даа аыш-чем хөй, келген хүндүлүг аалчыларны ашкарып-чемгерип турар. Черле ынчаш Наадым байырлалы чылдан чылче национал шинчи кирип бар чыдары илдең. Өглерниң эң улуу, чаражы – моол өг болду. Та 10, та 12 ханалыг өг чүве, иштинин делгеми кончуг, ынааларында, хараачазында, баганаларында дыка чараш угулзалар оюп каан. Моол өңүктөр бо өөн конкурска кайыын кириштирер, анаа-ла акыдуңма тыва чон көрзүн, ындыг, харын-даа оон-даа артык улуг, чараш өглерни кылзын дээш-ле, эккеп тиккеннер боор.

Ол аразында 15 км черден 3 харлыг аныяк аъттарны салып үндүрген дээн чарлал дыңналы берди. Хамык кижиниң кичээнгейи аъттар келир угда барды. Элээн болганда, дыка ыракта дең ажылдыр кара-кара бичи дүрзүлөр довраан буруладыр ажып эгеледи. Чарышкан аъттарның башкылыгының көстүп келгени ол. Аъттар финишче чоокшулаан тудум, оларның мунукчулары улам депсенип, кымчыланып чорлар. Мурнунда аът четтирбес, соонда аъттар чедер дээш кызыптар хире. Шак ынчаар доруг аът мурнай маңап келди. Ол Би-Хемниң Сесерлиг чурттуг Альберт Дондуптун доруг ады болган. Ийиги черни Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык чурттуг Орлан Содунамның шилги ады, үшкү черни Тес-Хемнин Ак-

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак 25 км чарышка тиилээн аътты сонургап турары.

Тиилекчи аъттың ээзи Мерген Монгуш болгаш мунукчузу Чиңгис Бумба

Улуг-Хемниң Чодураадан Василий Санчат-оолдун кара-бора ады, ийиги черни Чадаанадан Ким Дугарның хүреш ады, үшкү черни Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраа чурттуг Сарыг-оол Монгуштун шилги ады, дөрткү черни база-ла ол-ла ээниң Кречет деп ады ээлээн. Бо челер аъттар ээзи аныяк эрни Сүт-Хөл кожуунун чагырыкчызы Иван Шываювич Монгуш аъттар азыраарыга аажок ынак, аъттарның шынарын билери-даа кончуг, алызы барып, хөй чүгүрүк аъттар азыраар кижги ол болур деп мактады. Челер аъттарны база-ла 8-ки чер алган аътка чедир шаңнаан.

15 километрге чыраа аъттар аразында Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан Семен Ондарның Чыраа-Доруг ады финишке чедир каш метр артканда, мурнунда чораан ийи аътты ызыр-

Сергей Санчының “Россия” деп шолалыг ады бирги черни алган. Бо аът “Россия” деп шолазынга төлөптиг бооп, каш чыл иштинде челер улуг аъттар чарыжына мурнунга дүктүг даванныг чүве киирбээн. Бо чарыштарга база шаңналдарны 8-ки чер алган аътка чедир шаңнаан.

Чүгүрүк аъттар ээлери-ниң хомудал турары-биле алырга, бо 2005 чылдың Наадымында база чүгүрүк аъттарны салып үндүрери организас чок болган. Дыка хөй чүгүрүк аъттар ээлери буттарының машиналары-биле аъттарны 25 километр черден салып үндүрерин барып көрүп чораан. Орта чүгүрүк аъттарны чыскааваан-даа, “Че-ве!” – деп ниити команданы кым-даа бербээн. Чамдык аът мунукчулары, аъттарын мунмайн, чүген-чуларын эдип, чүндү даа билбейн турда, мур-

Аъттың эң эки дерилгезиниң болгаш аът мунукчуларының көрүлде-конкурузунуң киржикчилериниң парады.

ХАР-ТАЙГА БАЖЫНЧЕ ҮНГЕННЕР

Россияның профэвилелдериниң 100 чыл оюнга тураскаадып, чер-чурт шинчилекчилери, бөлүк турисчи башкылар Хар-Тайга бажынче үнүп, хөй хонуктуг 4-кү категорияның семинар-походунче чорааш келгеннер.

Тайылбыр: Хар-Тайга (пик Топографов) — далай деңгелинде 3044 м бедик, Чарм-Тайга деп дагларның кол бажы. Ооң сонгу болгаш чөөн эдэнде 8 меңги бар. Хэлгин хем биле Бии-Хем бажын оон алган. Шупту меңгилер 2500 м чедир бадып келген. Хар-Тайганың девискээри — Чөөн Саян дагларының доштуг кезээниң төвү. Аңаа Хэлгин хемниң үстүү талазындан чедип болур. Хар-Тайганың бажынче кончуг оваарымчалыг үнөр болгаш маңаа альпинисчи аваангыр чорук негеттинер.

Ол болза Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң бойдус килдинин эргелекчизи Лаида Монгуш, ТР-ниң уругларның болгаш элээдилерниң туризм төвүнүн методизи Раиса Донгак, 4 дугаар профтехучилищениң күш-культура башкызы Елена Оюн, Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының география башкызы Любовь Кызыл-оол, республиканың школа-интернадының физика башкызы Александр Иргит, Чаа-Хөл школазының информатика башкызы Уран-кыс Делгер олар-дыр. Бөлүктү Чаа-Хөл школазының күш-культура башкызы Анчикай Маады ууртуп чораан.

Турисчи бөлүктүн киржикчилеринден походтун дугайында чугаалап бээрин дилээн мен.

Лаида Монгуш:

— Бистин кол сорулгавыс — Хар-Тайга бажынга профэвилелдерниң тугун чедирип азары. Бо тайга кончуг ырак, Бурятия-биле кызыгаар чоогунда. Ынчангаш Абакандан Иркутскиге чедир поездилеп четтивис. Чадаг оруувус Шаснур деп суурдан эгелээн. Ниитизи-биле 243 километрни чадаг кылаштап эрттивис.

Бистин чоруур маршрутуду-вусту удурткучуларывыс баш удур ажилдап кылган. Ол дыка солун маршрут. Кады чораан эшөөрүм шупту дуржулгалыг, белеткели шыырак, чаңгыс эвес удаа янзы-бүрү категорияның походтарында чоруп каапкан туристер болгаш, орук аар-берге-даа болза, айыылдыг чүүлдер болбайн, маршрутуду-вусту эки эртип, Хар-Тайга бажынга чедип, сорулгавыс күүсеттивис.

Чоруур бетинде тускай специалистер биске херек дериг-херекселдерни, аыш-чемни, эм-таңны четчелеп берген. Чүге дээрге бо чүүлдерниң чедер-четпези дыка улуг рольду ойнаар. Бистин аравыста эмчи чок болганы-биле, эм-таңны мен тудуп, харыылап турдум.

Бир мындыг таварылга болду.

Дыка хөй улуг даштарлыг, берге чер эртип чорувуста, кады чораан эживис Любовь Сергеевнаның бир буду даштар аразынче кире бергеш, уштунмайн барган. Мен харын-даа ырак эвеске чораан болгаш, дыка дүрген халып баргаш, дузалаштым.

Техниктиг дериг-херекселдер талазы-биле ажилды удурткучу Анчикай Чадамбаевич биле Любовь Сергеевна харыылап чордулар. Бо кончуг харысалгалыг ажил. Олар карта болгаш курвиметр дузазы-биле бистиң каш километр эрткенивисти, каш шақ дургузунда эртеривисти санап чоруур.

Орукка походтун киржикчилери бот-боттарын чурукка тырттыржыры база албан. Мурнунда кижини артында улусту, сөөлгүлери мурнунда улусту дээш, удурдир тырттырар. Чүгле кинокамера чаңгыс болганы хомуданчыг болду. Чүге дизе, бир кижини оранчок мурнай бээр, өскези ажилының аайы-биле чардыгып, чыдып-даа каар. Моон соңгаар камера 2-3 болуру күзенич деп эскердим. Ынчалза-даа чаңгыс-даа болза камеравыс-биле болдунар шаа-биле эки тырттырарын кызыткан бис.

Мен биолог кижини болганымда, поход үзүндө ооң мурнунда Тываның девискээринге барган черлерим-биле бо чораан черлеривистиң бойдузун, ыяш-дажын, арга-арыын, үнүштерин деңнеп

чордум. Дыка дөмей черлер-даа бар, ыяштар болгаш үнүштерниң хевири көңгүс өске-даа болур чорду. Бис чойганның чаражын магадап ханмадывыс. Тыва үлегер домакта: “Чойган дег хөнү сынын” деп анаа эвес чугаалаан-дыр.

Орук ара тыва уктуг сойоттар деп төрөл бөлүккө журашканы-выс уттундурбас. Олар девискээр талазы-биле Бурят Республикага хамааржыр Сорок деп суурда

чурттап чоруурлар. Тус черде музей эргелекчизи Надежда Лопсановна биске дыка-ла өөрзөн. Ол эрткен чылын болган биче-буурай тываларның конгрессинге кээп шыдаваанынга аажок хомудады. Чүге дээрге чалалга 2 хонук бурунгаар келген диди. Бис ооң-биле моон соңгаар кады харылзажып ажилдаарын, Тывада чүү болуп турарын удаа-дараа дыңнадып турарывысты аазадывыс. Ол база биске сойоттар дугайында медээлерни чорудуп турарын дыңнатты.

Сорок деп суурже чоокшулап кел чорааш, мында черлер, хем-

музей ажилдакчыларынга — кайывыска-даа ажыктыг болган.

Александр Иргит:

— Мен физика башкызы-даа болзумза, школа-интернатта туризм бөлгүмү база эрттирип турар мен. Ынчангаш ыңдыг берге маршрут эртери меңээ ажыктыг болганы чугаажок. Мен бодум хуумда аян-чорукка аажок таарзындым. Аңаа бис янзы-бүрү бергелерни эрттивис: хемнер кежип, арттар аяп, тулаага-даа таварыштывыс. Ооң кадында бедик Хар-Тайгаже үнгенивис уттундурбас. Бо аян-чорукта бедик черже үнөр талазы-

нер, хөлдер аттарының тыва аттарга дөмейин кайгаан бис. Надежда Лопсановнадан суурунун адын очулдуруп бээрин дилээри-виске, ол сөстүн утказын билбес болду. Ынчан бис ону боттарывыс очулдуарын шенеп көрдүвүс.

Сорок дээрге “сорук” деп тыва сөстен укталган хевирлиг деп тайылбырлаарывыска, Надежда Лопсановна дыка дүрген словарь ажылын кылып, бижип-ле эгеледи.

биле бистиң арга-дуржулгавыс немешкен дээрзи чигзиниң чок.

Уран-кыс Делгер:

— Бир-ле дугаарында долгандыр турар хүрээлеңнин, бедик дагларның чараш-каазын чурук пленказынга арттырып, ол бүгүнү уругларга чедирер деп бодал-биле хөй-ле чараш чуруктарны тырттырып алдым. Оон бо чуруктарны компьютерге киригеш, янзы-бүрү реклама буклеттерин кылып болгай. Уруглар боттары-даа фоторепортажтар кылып өөренирде ажыктыг.

Любовь Кызыл-оол:

— Бис аян-чорук үзүндө Тываның чөөн талазында Чойган аржаанын база таварып, аңаа бир хүнзедивис-даа. Бо гидрокарбонаттыг, натрий-кальцийлиг, изиг деп санаттынып турар аржаандыр. Ооң изини 40 градус ажа бээр. Кежээ харын-даа 50 чедип турар боор. Ол дыка хөй аарыгларга (чүрек-дамыр, нерв системазы, чүстер, бүүрек, баш, карак, боостаа, кеш дээш, оон-даа өске) ажыктыг.

Лаида Монгуш:

— Бо аржаандан чанып бар чыткан ивижи тожуларга жураштывыс. Бо 21 вектин эгезинде безин шаандагы чаңылдарын салбаан, бойдус-биле тудуш, тайгага амыдырап билир, мындыг кайгамчык кижилерни караавыс-биле көрдүвүс. Олар аржаан чораан хирезинде, артык чүк шуут чок. Ивилерин мунуп алган, боо чүк-теп алган, ол-ла. Тайгага аңнап-меңнеп, балыктап, ынчалдыр хырын тоттуруп аар улус болду.

Окаа деп чараш хемниң кайыын үнгенин бис орук ара көрүп, ону демдегеп алган болгаш, Тывада Бии-Хем кожуунда Өөк деп суурунун адынга дөмейлеп, сөстүн шын, эге утказын эгидерин кызыттывыс. Чүге дээрге Бии-Хемниң бажын кайыын алганын база бис орук ара көргөн бис. Дустуг деп хем. “Дус” дээрге орустап “соль” дээрзин Надежда Лопсановна база билбес болду. Бо чүүл биске,

КУШ АЗЫРАП ТУРАРЛАРГА СҮМЕ

Тыва Республика-биле кожалашкак девискээрлерде А(H5N1) деп куш гривиниң тарап турары ук аарыгның бистиң республикаже тарап чедип кээп болурунун айылын тургузуп турар.

Бажыңарында куш азырап турар кижилер ук аарыгның үнөр дөзү аарыг куш деп чүвени билип алыры эргежок чугула. Ук аарыгның вирузу кижиге база айыыл-

дыг. Азырал куштар ук грипптен шык агаар, дамды дамчыштыр, халдавыр кирген чем чигеш, суг ишкеш, аарыг бээр. Азырал куштарны хостуг тутканда, олар аарыг черлик куштар-биле харылзаа үзүндө база ук аарыгны халдадып ап болурлар. Куштар ук аарыгны халдадып алган таварылгада олар аажок шаг чок апаар, меделери кошкаар, чалаазынга чараа чыпшынар, аксындан чараа

төктүр. Оон-даа ыңай ук аарыгның баштайгы демдектери аңгы-аңгы болур.

Дагаалар аразынга ук куш гриви тыныш аарыгның байдальыга эртер. Аараан дагааларның 80 хуузу өлүр. Аарыг куштарның удууру көвүдээр, хөрээ эдип, тыныжы бачыдаар, дүктери шыгыр бээр. Дагааларга ыңдыг демдектер тыптып азы олар массалык-биле өлүп эгелезе, дүрген-не чоок-

ку ветеринар албан черинге дыңнадыр. Бир эвес куштарның А(H5N1)-тен аарааны тодараттынза, ук аарыг тараан пунктуда турар куштарның шуптузун хан текпес арга-биле чок кылып, узуткаар (Бүгү-делегей бюрозунун саналы). Аарыг куштар турган оран-саваны аштап-чуп, дезинфекциялар.

Азырал куш тудуп турар кижилер зоогигиениктиг, санитарлыг дүрүмнерни сагыыры эргежок чугула. Дагааларың өске куштар чагдатпас, оларны хостуг салбас,

Паш-сава дээш, өске-даа херекселдерин тайгага чажырып каар. Келир чылын аржааннап келгеш, ол чажыт шыгжаандан чүү-хөөзүн уштуп аар. Бис олардан тайгага канчаар алдынарының дугайында, өске-даа ажыктыг чүүлдерни билип алдывыс. Аңаа көөрдө, Чойган аржаанда дыштанып келген хоорай тывалары шуут ылгалдыг. Бисти кымнар силер, кайыын келдинер, кайнаар бар чор силер деп безин айтырбас, амыр-менди-даа чок болду. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң бай-шыдалдыг, самолет өрттөн төлөп шыдаар чаңгыс чер-чурттуларывыс-тыр ийин. Оларның ажы-төлүңгө безин аржаандан ырак эвесте дыка чараш шуралгак бар, оон бо аржаан адышта дег көстүп турар, барып көрүп алынар дээривиске, хаайыңга-даа какпас, карактарында кандыг-даа сонугал чок, көзөрлеп олар болдулар. Мындыг хамаарылга бисти хомудадып, оларның ажы-төлүнүн келир үези дээш дүвүрелди оттурду.

Раиса Донгак:

— Мен бодаарымга, бо бистиң чораан семинар-походувус башкыларга дыка ажыктыг болган. Өөреникчилерни номдан өөредир биле видеофильм, тырттырган чуруктар көргүзүп тургаш өөредир шуут өске херек-тир. Башкылар көргүзүп материалдарын хөйүнү белеткеп алган. Чойган аржаанын дугайында кичээлди чүге эрттирип болбас деп? Аржаан дугайында шинчилел ажылын-даа бижип болгай.

Шупту башкы улус чораан болгаш, Бурятияның башкылары канчаар ажилдап турарыл, походтар чоруп турар бе, туризм канчаар сайзырап турарыл деп сонуурган бис. Бурятияда башкылар следу эртпейн турар болду. Шынап-ла, бо ажилды кылырынга дыка хөй акша-төгерик негеттинер. Бис эде тургустунуушкун эгелей бээр-ле, кожууннар аразынга боттарывыс дугурушкаш, башкылар следун чылдың эрттирер кылдыр чурумчудуп алган бис. Чижээлээрге, бо чылын Өвүр кожууну эрттирген, дараазында чылын профтехучилищелер эрттирер болган. Бо улуг чедишкенидир. Маңаа мен дыка чоргаарла-ныр мен. Профэвилелдер моон мурнунда башкылар следун эрттирип турган болза, ам шуут долузубиле харылаптар шинек чок апарган. Оон аңгыда бистиң эрттирип турар слеттарывыс Россия деңгелдиг. Ылаңгыя судьялар талазы-биле шыырак.

Бо олут орбас, чыдын-чытпас, шимченгир, аваангыр, сагыш-сеткили аныяк, чер-чуртунуң чараш-каазын сонуграп чоруур турисчи башкыларның мурнунда салган сорулгалары ам-даа хөй. Оларның чоокку планы — Тываның кайы-бир бединче чедип, Тываның тугун азары. Башкыларга чедишкени күзеп каалыңар, хүндүлүг номчукчу.

Урана МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

черлик куштар-биле харылзажырын болдурбас. Үргүлчү муңгаш, демир хана-карактарлыг каягага тудар. Арыг, хынап каан чем-била чемгерер. Боттары база холдарын куш чемгерген соонда ыяк чуп, санитарлыг дүрүмнерни сагыыры чугула.

Наталья ДРЕСВЯННИКОВА, ТР-ниң ветеринария хайгааралының кожууннар аразында төп салбырының начальниги.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

БОЛЧАГ ШҮЛҮКТЕРИ

Сыннар бажы бүргей хадып, шуурганнап,
Сыын чады эткижеге манап келдим.
Эзимнерге мыйгактарын бөлүп турган
Эрес сыынның эзилери шагжарды.

Куу туман иштик черге тырлып келир
Куш чады эткижеге манап келдим.
Дунчузунга кыштаан балык тарап турда,
Дуруяалар төрөөн шыгын эргип келди.

Арзайтының сиртеринге хөртүк дүжүп,
Ала-Телер чуңмаларын бөле берди.
Башкы «хыраа» бажым дүгүн хырагыже,
Манап келген баштак-карам келбейн барды.

***

Сиген кезер өйнү манап чыткан ышкаш,
«Чиглээн» дээрниң аяспазын ала, сарыым.
Шавыдарның эзер депсээн ажып турар
Шапкын хемниң кештинмесин ала, сарыым.

Куспак четпес чоон дыттың өзөөнче киир
Кудуп кээрге, эчигейин ала, сарыым.
Таскылдары өле туман тынып чыдар
Тайгаларның дидиренчин ала, сарыым.

Сайдаяк-даа сүзүп кежер тайга хеми
Чалгынның куш чеңгири кылдыр дажый бээрге,
«Салым-хуу-ла билгей аан!» дээш, калчаа хемче
Шавыдарым чыгавыттар чыгыы ор мен.

***

«Чазын, күзүн шорааннарга хомус ойнап,
Сарынналып чорбас чор» деп чагырымга:
«Эңмек хая баарыңа шоорун ойнааш,
Элзедип кээр эрес эрге душпадым...» дээш,
Эрте чазын дедир келбес болчаандыва
Эжин дилеп чоруй барган бир-ле кыстың
Уваа-шээжең салаазының шелип орган
Улу чаактыг хомузунуң аялгазы –
Чарлышкынның чүрек кемдээр ыры болуп,
Сарыг хая чалымында човууртай-дыр.

***

Деңгерлерден бора-хөкпеш шүүргедээн
Дээлдиген бооп, киштеп келир хөңүмөйге
Угулзалар сырып чораан чараш кыстың
Уттундурган хундук ыры буугуп кээрге,
Шагжаң хөрээм дамды дүшпес ховузунуң
Чаттыг оьду булут тыртып шыгып олур.
Эдер-Тайгам чайыктапкаш, аяскай аан,
Эгей оглу ыглап алзын, чагдаваңар!
Июль, 2005. Шагаан-Арыг.

НААДЫМ

Көшкүн чораан тыва чонум Чыраа, саяан чарыштырып,
Көвей малды өстүргештин, Шыдал-күштүүн
Хөглөп чораан, хурештирип,
салгал дамчаан Чүгүрүктүн, начыннарның
Хөйнүн чыгыр Шүглүп үнер байырлалы.
байырлалы.

Наадым, Наадым — Сагыш-сеткил улам серген,
Тыва чоннун байырлалы. Чаагай өйже чүткүл немен,
Наадым, Наадым — Ажыл-ишче сорук кириер
Тывызыксыг найырывыс. Найырывыс — Наадымывыс.
Мөңгүн-оол КУУЛАР.
Бора-Тайга.

КӨПСЭЭГЕЙИМ-АЛАГАЙЫМ

Эзир кужу ужуп четпес
Экти бедик
Бай-Тайгамның
Эдзнейден харап алган
Эргим черге тейлеп тур мен:
Торгу ногаан Көпсээгейим,
Тоолзуг, чараш,
мөңгө-дир сен!

Бажы бедик
Бай-Тайгамның
Баарындан чүрээм сунуп,
Ада-өгбем аалы болган
Алагайым куспактадым.
Ыры-шоорга адың алгаан
Ынак черим, чаагайыңны!

«Көпсээгейге, Алагайга
Хөне тепкен эзир-ле мен»...
Чолдуг, омак, чечен-мерген,
Чоргаар чонум ырын ырлап,
Төрзөннерин чоктап келген
Төлүң-дүр мен,
ыдык чуртум!

МЕНДЭЭ, ХЕМИМ!

Төрөл чонум эриин дургаар
Төөгүден чурттап келген,
Аяс дээрниң көрүнчү дег,
Ак-көк Ооруг, мендээ хемим!
Ооруг, Ооруг,
Оо, Ооруг!
Саарыгларың сагынгаштын
Сагыш-хөңнүм ыстап чорду.
Сүт дег арыг, кылаң суунну
Сүзүп алган самнал тур мен.
Ооруг, Ооруг,
Оо, Ооруг!
Могоп-шылаан мага-ботту
Моңнап турар чалгыгларың
Аржаан болуп арыглап тур,
Ава хемим, амыранчыын.
Ооруг, Ооруг,
Оо, Ооруг!
Дыңнап ханмас
шимзэн-даажың
Дыка хөйнү сөглөп берди.
Шак ол чараш аялганчы
Сактып-сактып
ырлап чор мен.
Ооруг, Ооруг,
Оо, Ооруг!
Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ХӨЛЗЕП ЧОР МЕН

Уе, чүрээм,
Чүнү бодааш, хөлзэй бердин?
Уруг эжиң ынакшылын божутту бе?
Уруг-дарыг чаштарыңга аарыг-аржык
Еразын төп, чуртталганы хөлзетти бе?

Ае, чүрээм,
Канчап бардын, олут бербейн,
Аткаар-ишкээр, хөлзеп-дүүреп туруп бердин?
Ажыл-ишти, амыдырал-чуртталганда
Аактыг-кээктиг үүле-херек айматты бе?

Чок ийин, чүрээм,
Ынакшылым, ажыл-ижим
Чогумчалыг оруу-биле чоруп олур.
Ылап ийин, чогумчамның чогумказы
Ыстадып кээр, ыгладып кээр ынакшылда.

СЕТКИЛИМ СЕН

Изиг хуннер удаа-дараа хунневээн бол,
Изээн бойдус үүлезин бүдүрүп каан.
Аккыр харлар черден сойлуп арлы берди,
Аландылар частың демдээ болуп арты.

Аккыр харым, чараш харым, эстип кагдың.
Агараңнап карактарда артып кагдың.
Хоюг, чымчак базымнарым дегген изи
Хоюткум бооп, сеткилимге артар ыйнаан.

Часты, чайны, күстү, кышты ээлчештир
Сагыжыңга шыгжап, камнап, кадагалаар
Черимейге ынакшылым шуглап чоруур
Сеткилим сен, ием төрөөн чүреккейим.

СЕНИ КӨРГЕШ...

Сени көргөш,
Саглаңнашкан бүрүлерниң хоюг, чымчаан
Салаам-биле чаптап, суйбап турза дээр мен.
Салгын-хаттың аайы-биле шулураажын
Саглаң терек катап-катап дыңнаксаам кээр.

Сени көргөш,
Эзеңгини сорук кирип хере тепкеш,
Эзеринге хаттан чымчак саадапкаш,
Караам чажын сыыладыр, чоруун үндүр
Калбак хөвү төңгүжеге, мунуксаам кээр.

Сени көргөш,
Салгын-сырын аткаар-ишкээр хадып октаан
Чажың болуп, чазамыктай оруп алгаш,
Эрес эрниң ээлгир холун сенээ дегзип,
Эргелелим одун сенээ сунуксаар мен.

Сени көргөш,
Өстүрүп каан өртемчейим, эргим өргээм
Өөвүс иштин ончаландыр санап, көрүп,
Саглаң терзэн, эзерлиг аът, чараш кызын...
Чарылбайн мөңгө тудуш чорза дээр мен.

САГЛЫ СУУРУМ

*Сөзү Александр Кууларнымы.
Аялгазы Марьятта Сундуйнуу.*

Кы - зы - глар - дан м - ра - з - жес, Кы - зы - тей - ни
ба - рын да Те - рел чо - нум чурт - тап чо - рур.
Тө - гү - лүг су - рум бар Саг - лы суу - рум
ут - шапк чор мен, Саг - лым кы - зың сак - тып чор мен.

Кызыгаардан ырак эвес,
Кызыл-Тейниң баарында
Төрөл чонум чурттап чоруур,
Төөгүлүг суурум бар.
Саглы суурум утпайн чор мен,
Саглым кызын сактып чор мен.
Куулар биле Ооржактарның
Кудалашкан уязы боор.
Сааяларның, Донгактарның
Салым туткан өргээзи боор.
Саглы суурум утпайн чор мен,
Саглым кызын сактып чор мен.
Тоолчувус Чанчы-Хөөнүң
Төрзөн чурту Саглым ол-дур.
Шыдыраачы Ооржактарның
Шынчы чурту Саглым ол-дур.
Саглы суурум утпайн чор мен.
Саглым кызын сактып чор мен.
Эртемденнер, чогаалчылар
Эге базым кылган чери,
Адаларның, өгбелерниң
Адап кааны Саглым ол-дур.

Чинагийн ГАЛСАН

Чыварлыг кыжын, чечектиг чайын
Чыргалдыг, човулаңныг кайы-даа үеде
Уун тыпкан ок дег менче чүткээн
Уян сеткилдиг кыс-даа чок ийин.
Сен дээрге мээң чогаатканым үлегер сен.

Даңгаар эртен чагган хар
Дал дүш четпейн эрзэн күскү сарыг хүн
Аас-дылды аксындан садып алып чыгыы
Ажык көстүр соңга адаа-биле
Агаарга чораан амытанның көрүжүн өттүр
Аргалап, шырай чазап, өөртүп чорааным
Торгу ораашкын дег,
То да шырайлыг,
Кара карактарлыг кыс болза,
Харын бар.
Ужурун дилеп, оон дилеп алган шөлээ –
Он минутада эрткени
Кылыктаныр чылдагаан болган бе?

Аа, хөөкүй
Назынымда сени манаар дээш,
Най-ла чаъстыг, часкы кежээ
Даңгырак чидирген
Ажык эрниң шивит кызыл дылын
Артымда кезек хүрең даглар-биле кады
Туруш, турлаанда-ла тур аа...

Чыварлыг кыжын, чечектиг чайын
Чыргалдыг, човулаңныг кайы-даа үеде
Уун тыпкан ок дег менче чүткээн
Уян сеткилдиг кыс-даа чок ийин.
Сен болза мээң чогаатканым үлегер сен.

***

Кышкы чывардан боду-биле дуглааны дег,
Хүнүнде хүннүг чырык делегейге
Кавайлап алгаш, өпейлеп хонгу дег,
Хүннүг Алтайым, өпей-өпей.

Эзерлиг аътка үңгерип чоргу дег,
Элээр оруктуг эрзэн делегейге
Хөрөккө чыпшыргаш, эргелеткен дег,
Хөөкүй чаңгыс Алтайым өпей.

Хомнуг тевеге артып чоргу дег,
Хонуктуг, дүннүг чырык делегейге
Чээрбиге харын айтып берги дег,
Чери делгем Алтайым өпей.

Адыш кырынга көдүрүп чоргу дег,
Алдын хүннүг ала делегейге
Аяк шайны үлежип ишки дег,
Амым чаңгыс Алтайым өпей.

***

Хөрөк иштинге кагылып чораан
Хос черни чүнүң-биле долдурайн.
Ак-көк даглар чыварын доскан
Ажык белин кымнар-биле эртейн.

Хөлеге дүшкен сериин шагда
Көстүр оттуң барааны чогул.
Тиглиг черден чырык дилеп,
Туманныг делегейге чорбаан чер чок.

Аралчаа аътты мунар дээрге,
Араазай борамга чедер деппе?
Аажы-чаңныг душкан дээрге,
Амыраам сени кирди дээр бе?

Кыштадыр чагган хар болза-даа,
Эрип чидер тайга чүве ийик,
Кырыгыже эдеришкен ийи болза-даа,
Чарлып төнер делегей чүве.

Григорий САНЧАА
моолундан очулдурган.

Тыва хүреш

ШКОЛАЧЫ – АВТОМАШИНА-
БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Республика Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан он сес хар чедир назылыг бичии оолдарның хүрежи Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга болуп эрткен. Хүрежир күзелдиг оолдарның саны хөй болган, ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, тыва хүреш республикада сайзырап турарының тодаргай херечизи. Ынчангаш хүреш көрүштүг-даа, солун-даа болган.

Кызылдың №2 школазының он бирги класының өөреникчизи Начын Монгуш тыва хүрештин аргаларын эки билер, күш-дамыр талазы-биле шыырак белеткелдиг болганы-биле өөрүндөн шылгарал үнгөш, шүүлген. Шүүлген аныяк

мөгеге "Ока" деп машинаны тывыскан. Чадаананың ортумак школазының доозукчузу Седип Ондар үжүрлөшкөн. Аңаа даштыкы телевизорну берген.

Моолдун Убса-Нур аймааның парламентазының даргазы, хүреш

федерациязының кежигүнү, Моолда сураглыг мөгө Д.Батсайхан бичии оолдарның хүрежин көргөш, орта ол сөс ап чүве чугаалааш, беш тыва оолду Улан-Баторга хүреш школазынга өөредир хүлээлгени алган.

ӨСКҮС УРУГЛАРГА БЕЛЕК

Тываның Республика Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан 128 мөгениң хүрежин республиканың чурттакчы чону улуг

сонуургал-биле көргөн. Спортчу демиселдин түннелинде дөрт шилденек мөгө арткан. Маадыр Монгуш Чимит Куулар-биле

Тожу чурттуг кижис – Болгарияда доктор

Дугар-оол Мылдыктың авазының фамилиязын алган улуг уруу – Дина Ухлова школа дооскаш, Москваның Тимирязев аттыг сураглыг көдээ ажил-агый академиязынга өөренип кирген. Ону дооскаш, аспирантурага өөренип тура, болгар оол-биле таныжа берип, өг-бүлө туткан. Ам ооң фамилиязы Атанасова, чоокта чаа ол Болгарияга көдээ ажил-агый эртемнериниң доктору атка "Гарбицидтерниң ак-тарааның өзүмүңгө, дүжүдүңгө салдары" деп диссертацияны бижээш, камгалап алган.

Дина Дадар-ооловна өг-бүлө-биле Болгарияда чурттап, чанынче пенсионер ада-иези Дадар-оол Хомушкучевичини, Валентина Алексеевнаны база көжүрүп алган. Чылдың-на төрөөн Тывазын эргип келир Д.Х. Мылдыктың чугаазы-биле алырга, олар көдээ суурда өшкү, дагаа, куш азырап, виноград өстүрүп, чыргалдыг чурттал олуларлар.

Ук өг-бүлениң ортун огу Александр – Новосибирск университетиниң математика-механика факультетин дооскан, физика-математика эртемнериниң кандидаты атты чедип алган. Ол элээн каш чылдарда Хабаровскиниң

политехниктиг институтунга башкылап ажилдаан. Эрткен чылын кадайының аайы-биле, башкызының эртем удуртукчузунун ажилдап турары Израильче көже берген, иврит дылда бир институтта башкылап турар.

Өг-бүлениң хеймер уруу – Галина база-ла эртем кандидаты. Ол геология-минералогия эртемнериниң кандидаты, Новосибирскиде нефть талазы-биле эртемшинчилел институтунун эртем ажилдакчызы.

Д.Х. Мылдык биле В.А. Ухлова оларның ажы-төлдериниң бирээзи ам доктор, ийизи кандидаттар, төлөптиг ажилдап, чурт-

талчоруурлар. Д.Х. Мылдык – Бай-Тайганың Бай-Тал школазының доозукчузу, алыс боду Мөңгүн-Тайга чурттуг кижис. Хөй чылдарда Тожуга башкылап, районо эргелекчилеп, район Советин, экология комитетин даргалап ажилдап чораан. В.А. Ухлова – Тоора-Хем школазынга орус дыл, литература башкылап, өөреникчилериниң хүндүткелин, ынакшылын чаалап алган. Валентина Алексеевна шүлүк бижириңге ынак, ынак-даа эвес, анаа-ла бажыңга ала-дайгаар рифмалар төрүттүнүп келир. Тыва, Тожу, ынакшыл дугайында ооң шүлүктөрүнүн чыындыгажын Д.Х. Мылдык эрткен чайын маңаа чорааш, бот-хуунун күсели-биле парладып үндүргөн. Эвээш тиражтыг номчугашты дуңмалары, эшөөрү колдуунда-ла Тожуга аппарып тараткан.

Мижит-оол СААЯ.

Кызыл хоорай.

таваржы берген, орта Маадыр удурланыкчызын тиилеп алган. Аяс Монгуш Кайгал-оол Донгакты октап алган.

Аяс Монгуш биле Маадыр Монгуш хүрежи берген. Тываның ийи шыырак мөгезиниң кайызы-ла шүглүр ирги деп чон манап орган. Бо удаада Аяс кончуг оварымчалыг хүрешкен, чүге дээрге май 9-та Маадырга октапкан болгай. Аяс бодунун онаан октааш, Наадымның он дөрт дакпыр чемпиону болгаш "Жигули" деп чик машина-биле шаңнаткан. Үжүрлөшкөн мөгеге даштыкы телевизорну шаңнал

кылдыр берген. Мөгө шаңналын өскүс уруглар бажыңыга белек кылдыр берген. Спортчунун буяныг чоруу дээш көрүкчүлөрүр адыш часкап, байыр чедирип турган.

Бистиң корр.

Наадымдан чуруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак акывыс, ачавыс, кырган-ачавыс Ондар Быйымбаевич КУР-ООЛ август айда 70 харлаан байырлалын эрттирер. Ол бүгү назынында райпо шугумунга шаңнал-макталдыг ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, күш-ажылдың хоочуну бооп, амгы үеде Суг-Аксы суурда бодунун хуу малын малдап чурттап чоруур. Ынчангаш топтуг-томаанныг, бүгү чонунга хүндүткелдиг акывыска байырлалын таварыштыр каң кадыкты, аас-кежикти күзеп тур бис.

Кызылда чурттап чоруур хөй санныг дуңмаларының, уругларының мурнундан.

ДООЗУКЧУЛАРГА – ЯРМАРКА

ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы болгаш чурттакчы чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң доозукчуларыга ажилдаар черлер ярмарказын эрттирер.

Эртер чери: ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, Московская кудумчузу, 2-а.

2005 чылдың август 19-та 10 шакта.

Яамылар, ведомстволар төлээлерин, организациялар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларын, а ол ышкаш өөредилге черлериниң доозукчуларын ярмаркага идепкейлиг киржириңче чалап тур бис!

Харылзажыр телефоннар: 1-11-57; 1-12-00; 1-40-90.

Барыын-Хемчик кожуунун социал хөгжүлдө килдизиниң 2002 чылдың июнь 11-де Дарый Хабаевна СААЯНЫҢ адынга тывысканы № 923230 дугаарлыг «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Түмен» кооператив дүшкен

Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң шиитпиринге үндөзүлүш, Эрзин кожуунун Мөрөн сумузунун «Түмен» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң 2005 чылдың август 17-ден эгелеп дүшкенин дыңнаттывыс.

«Енисей» М-54 автомагистралының «Кызыл — Абакан»
ажыглакчыларының КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Енисей» М-54 автооруктуң 601 км-603 км участогунга көшке удур быжыглал черинге тудуг ажилдары чорудары-биле аңаа автотранспорт шимчээшкенин 2005 чылдың август 22-ден октябрь 15-ке чедир 8.00-11.00 шакка болгаш 15.00-18.00 шакка чедир кызыгаарлаар.

«Енисей» орук эргелели.

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94,
бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ыятылел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура,
өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый,
үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7539. Чагыт 90.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл
ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки
Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың
май 14-те эде бүрүттээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга
болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл,
Щетинов-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүшпөй барып болур. Айыттыг санныр болгаш
өске-даа фактылары, дыңналыгы дээш авторлар боттары харылаар.